

УДК 821.161.2.09:159.922-056.26]:316.647.5
 DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/65-1-23>

Наталія ГОРБАЧ,
 orcid.org/0000-0001-7743-9845
 кандидат філологічних наук, доцент,
 завідувачка кафедри української літератури
 Запорізького національного університету
 (Запоріжжя, Україна) horbachnathalia@gmail.com

ХУДОЖНЯ РЕЦЕПЦІЯ ФЕНОМЕНУ ІНАКШОСТІ ЯК ПІДГРУНТЯ ІНКЛЮЗІЇ (ЗА ПОВІСТЮ Д. МАТІЯШ «МАРТА З ВУЛИЦІ СВЯТОГО МИКОЛАЯ»)

Статтю присвячено аналізу повісті сучасної української письменниці Д. Матіяш «Марта з вулиці Святого Миколая» як зразка інклюзивної літератури – творів, покликаних формувати толерантне ставлення суспільства до осіб із інвалідністю та осіб, які є об'єктом будь-яких дискримінаційних проявів, через визнання їхньої інакшості та особистої різноманітності. Актуальність дослідження зумовлена загальноєвропейськими тенденціями гуманізації суспільства, потребою формування вітчизняної інклюзивної культури, що гостро постає в умовах російської агресії проти України, коли збільшується чисельність представників вразливих категорій. Метою статті є розгляд інклюзивного потенціалу твору, що зумовлюється порушеними авторкою проблемами поваги, прийняття й розуміння інших людей, визнання права іншої людини бути несхожою на нас самих.

У статті зазначено, що важливим засобом формування і поширення інклюзивної культури є художня література, зокрема, наявний на сьогодні корпус текстів вітчизняних авторів. Дослідницький інтерес до повісті Д. Матіяш пояснюється можливостями твору у формуванні інклюзивної культури та його недостатньою вивченістю в зазначеному аспекті. Авторкою статті сформульоване поняття інакшості – наділення літературного персонажа характеристикою або комплексом характеристик, які можуть стосуватися фізичного здоров'я, психоемоційного стану, вроджених чи набутих ознак зовнішності, гендерних, вікових, культурних, релігійних, поведінкових, мовних чи будь-яких інших проявів і тим самим вирізняти його з-поміж оточення. Таке розуміння феномену інакшості, що корелюється з поняттям інклюзії в широкому її розумінні, дало підстави виділити в повісті «Марта з вулиці Святого Миколая» чотири рівні художньої реалізації проблеми інакшості, котрі пов'язані з образами головної героїні Марти, наділеної підвищеною чутливістю і вразливістю; Поліни як людини з інвалідністю; Поліни та Карла як представників старшого покоління; Кекса, котрий має проблему із зайвою вагою. Дослідницею зазначено, що повість Д. Матіяш вчить повазі до кожної людини і прийняттю її індивідуальності.

Ключові слова: повість, інклюзія, інакшість, інклюзивна література, інклюзивна культура, толерантне ставлення, особисте різноманіття.

Natalia HORBACH,
 orcid.org/0000-0001-7743-9845
 Candidate of Philological Sciences, Associate Professor;
 Head of the Department of the Ukrainian Literature
 Zaporizhzhia National University
 (Zaporizhzhya, Ukraine) horbachnathalia@gmail.com

THE ARTISTIC RECEPTION OF THE PHENOMENON OF OTHERNESS AS A BASIS FOR INCLUSION (BASED ON THE NOVEL “MARTHA FROM ST. NICHOLAS STREET” BY D. MATIYASH)

The article is devoted to the analysis of the novel “Martha from St. Nicholas Street” by the contemporary Ukrainian writer D. Matiyash as an example of inclusive literature – works intended to form a tolerant attitude of society towards persons with disabilities, and towards people who are the object of any discriminatory manifestations through the recognition of their otherness and personal diversity. The relevance of the study stems from both the general European trends in the humanisation of society and the need to form a national inclusive culture, which is becoming more acute in the context of Russian military aggression against Ukraine, when the number of representatives of vulnerable categories is increasing. The purpose of the article is to examine the inclusive potential of the work, which is determined by the author's issues of respect, acceptance and understanding of other people, and recognition of the right of another person to be different from ourselves.

The research interest in the novel by D. Matiyash is explained by the possibilities of the work in shaping inclusive culture and its insufficient study in this aspect. The author of the article formulates the concept of otherness – endowing

a literary character with a characteristic or a set of characteristics that may relate to physical health, psycho-emotional state, congenital or acquired features of appearance, gender, age, culture, religion, behaviour, language or any other manifestations and thus distinguish them from the environment. This understanding of the phenomenon of otherness, which correlates with the concept of inclusion in its broadest sense, gave grounds to distinguish four levels of artistic realisation of the problem of otherness in the novel "Martha of St. Nicholas Street", which are related to images: the protagonist Marta who is endowed with heightened sensitivity and vulnerability; Polina as a person with a disability; Polina and Karl as representatives of the older generation; Cupcake who has a problem with excess weight. The researcher notes that the novel by D. Matiyash teaches respect for each person and acceptance of their individuality.

Key words: story, inclusion, otherness, inclusive literature, inclusive culture, tolerant attitude, personal diversity.

Постановка проблеми. Одним із визначальних завдань вітчизняної освітньої політики є запровадження і розвиток інклюзивної освіти, базованої на особистісному підході до кожного здобувача. Інклюзивна освіта націлена на забезпечення для них як рівних прав, так і рівних можливостей у ході залучення в освітній процес та соціалізацію в суспільстві. При такому підході діти з особливими освітніми потребами виховуються і навчаються в дошкільних закладах і школах разом зі своїми однолітками. Реалізувати повною мірою засади інклюзивної освіти можливо з одночасним формуванням інклюзивної культури, яка передбачає зміну ставлення суспільства не лише до людей із інвалідністю, але й вироблення толерантного ставлення до будь-якого члена соціуму незалежно від расових, етнічних, статевих, культурних, релігійних та інших відмінностей.

У «Декларації принципів толерантності», прийнятій на засіданні Генеральної конференції ЮНЕСКО 1995 року, зазначено, що толерантність – це «поважання, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості» (Декларація, 2014). Інший документ, оприлюднений цією міжнародною організацією, – «Рамки дій щодо освіти осіб з особливими освітніми потребами», прийнятий 1994 року на Всесвітній конференції з питань освіти осіб з ООП у Саламанці (Іспанія), визначає широке розуміння інклюзії як залучення до освітнього процесу не лише осіб із інвалідністю чи серйозними порушеннями розвитку, але й представників різних потенційно вразливих категорій: «безпритульні та діти, які працюють, діти з віддалених районів або вихідців із кочового населення, діти, які належать до мовних, етнічних або культурних меншин та діти інших, менш сприятливих або маргіналізованих районів чи груп населення» (Саламанська декларація, 1994). Згідно з «Рамками», поняття особливих освітніх потреб поширюється і на ці групи дітей та підлітків з огляду на їхні можливі соціальні, фізичні, інтелектуальні, мовленнєві, емоційні, релігійні та інші особливості.

Вагомим засобом формування і поширення інклюзивної культури – толерантного ставлення до кожного члена суспільства через визнання його індивідуальності, гарантування прав на дотримання власних переконань, сповідування цінностей – є художня література. Зокрема, у вітчизняному письменстві продовжує формуватися корпус текстів, наділених виховним інклюзивним потенціалом. Одним із творів, що заслуговує на увагу в контексті нашого дослідження, є повість Дзвінки Матіяш «Марта з вулиці Святого Миколая».

Стан дослідження. Попри те, що минуло кілька років після виходу повісті Д. Матіяш «Марта з вулиці Святого Миколая» (2015) у львівському «Видавництві Старого Лева», її досі не можна вважати належно дослідженою. Окрім відгуків, що містяться в мережі, вона згадується в оглядах творів інклюзивної тематики, зокрема, у публікаціях Н. Головченко, О. Казачінер та Н. Ганіної. З позицій оприявлення фемінного дискурсу, гендерної ідентичності головних героїв, категорій трагічного і драматичного, танатичних мотивів повість Д. Матіяш проаналізовано в статтях Т. Качак. Інклюзивний складник твору заявлено об'єктом уваги А. Забаренко та Т. Шарової, але він здобув у їхньому дослідженні лише часткове висвітлення. Наше зацікавлення повістю Д. Матіяш «Марта з вулиці Святого Миколая» зумовлене її можливостями в питанні формування інклюзивної культури та недостатньою дослідженістю твору в зазначеному аспекті.

Мета статті – аналіз повісті Д. Матіяш «Марта з вулиці Святого Миколая» з огляду на її інклюзивний потенціал – порушені авторкою проблеми толерантного ставлення до особистого різноманіття.

Виклад основного матеріалу. Формування інклюзивної культури України, що активізувалося впродовж кількох останніх років, передбачає не лише фізичне удоступнення для людей із особливими потребами різноманітних закладів інфраструктури, адаптацію фестивального, музейного, виставкового, театрального, бібліотечного та інших просторів до їхніх можливостей, але й творення мистецького продукту певної тематики

і проблематики. Ці твори мають бути адресовані найширшій глядацькій, читацькій аудиторіям задля усвідомленого прийняття представників потенційно вразливих категорій, розвіювання негативних стереотипів щодо них, вироблення шляхів порозуміння в соціумі. Результатом цих процесів у літературній сфері стала реалізація культурно-просвітницького проекту «Інклюзивна література» (2016), організаторами якого не лише вперше в Україні було запропоновано до використання термін «інклюзивна література», але й зібрано та систематизовано інформацію про твори вітчизняної художньої літератури, героями яких були діти з інвалідністю. Важливим кроком є поступове розширення мережі видавництв, що випускають твори інклюзивної тематики для дітей та підлітків – «Видавничий центр 12», «Видавництво Старого Лева», «Академія», «Час майстрів», «Видавництво», «Портал» тощо. Популяризації теми інклюзії слугує і заснування літературних конкурсів інклюзивних творів – спецвідзнаки «Інклюзивні оповідання» Міжнародного літературного конкурсу «Коронація слова» для дорослих авторів (2018) та Конкурсу імені Дмитра Ружевича для дітей та юнацтва (2020).

Сьогодні арсенал сучасного вітчизняного письменства налічує кількадесят творів на тему інклюзії в її широкому розумінні, з-поміж яких – «Метелики у крижаних панцирах» (2015) О. Радущинської; «Гарбузовий рік» (2014) та «Шапочка і Кит» (2015) К. Бабкіної; «140 децибелів тиші» (2015) А. Бачинського, «Яблука війни» (2020) Н. Гербіш; «Казка про зайчика-нестрибайчика та його сміливу маму» (2019) О. Драчківської; «Недоторка» (2015) Т. Корнієнко; «Особливий» (2020) Д. Корній; «Авіа, пташиний диспетчер» (2014), «Задзеркалля» (2016), «Скелет без шафи» (2019) О. Луцківської; «Магда і вітер» (2017) І. Мориквас; «Сіль для моря або Білий кит» (2017) А. Нікуліної; «Дві бабуськи в незвичайній школі, або Скарб у візку» Л. Ніцой (2016); «Такий особливий Джоїк» (2019) О. Ольховської; «Сонце в озері твоєму» (2016) О. Осмоловської, «Тридцять перший меридіан» (2018) та «Сім дорослих днів» (2019) Є. Пірог; «До сивих гір» (2015) та «Птахи завжди повертаються» (2017) О. Сайко тощо.

Як свідчать численні читацькі відгуки, не залишилася непоміченою і повість Д. Матіяш «Марта з вулиці Святого Миколая». Її авторка відома як перекладачка з польської та білоруської мов і письменниця, перу якої належать твори для дитячої («Казки П'ятинки», «Історія про троянди, дощ і сіль», «День Сніговика», «Перше Різдво», «Подарунок від Святого Миколая», «Мене звати

Варвара») та дорослої («Реквієм для листопаду», «Роман про батьківщину», «Дорога святого Якова») читацьких аудиторій. Незалежно від віку адресата, творам Д. Матіяш властива одночасна рефлексивність і емоційна включеність, емпатичність, які ніби спонукають авторку прискіпливо добирати слова і сенси для найточнішої передачі почуттів, нюансувати їхню емоційно-смыслову значущість. Для її героїв формування особистої системи цінностей, визначення життєвої мети, усвідомлення власних пріоритетів часто відбувається з орієнтацією на вироблені християнським віровченням чесноти. Водночас треба зауважити, що зроблений нами висновок при аналізі роману «Дорога святого Якова» екстраполюється чи не на весь творчий доробок письменниці: «При цілковитій христоцентричності світогляду Д. Матіяш втілює надактуальну для ХХІ ст. відкритість щодо інших культур і конфесій як способів самовираження й прояву людської індивідуальності» (Горбач, 2018: 45). Для авторки і її персонажів антидогматизм, толерантність, повага до права Іншого є способом реалізації свободи.

Необхідним для подальшої розмови про формування інклюзивної культури засобами письменства та аналізу повісті Д. Матіяш вбачається з'ясувати значення феномену інакшості або альтерності. Потрапляючи в поле зору різних дисциплін, він набуває нових нюансів значення: у філософії розглядається як складник становлення ідентичності через здатність розрізнити «я» і «не-я», у психології та соціології – як іманентна властивість кожної особистості в соціумі, у релігієзнавстві – на позначення відмінності від норм поведінки та моделей мислення секуляризованої культури, в антропології – для вказівки на культурні відмінності, у географії – виражає пошук себе через переміщення в просторі, у педагогіці – розглядається в контексті інклюзивної освіти на позначення осіб із особливими освітніми потребами тощо. У межах нашого дослідження під інакшістю матимемо на увазі наділення літературного персонажа характеристикою або комплексом характеристик, які можуть стосуватися фізичного здоров'я, психоемоційного стану, вроджених чи набутих ознак зовнішності, гендерних, вікових, культурних, релігійних, поведінкових, мовних чи будь-яких інших проявів і тим самим вирізнити його з-поміж оточення.

Таке розуміння феномену інакшості корелюється з поняттям інклюзії у широкому її розумінні. Воно дає підстави виділити в повісті «Марта з вулиці Святого Миколая» три рівні художньої реалізації проблеми інакшості, котрі

пов'язані з образами: 1) головної героїні Марти, наділеної підвищеною чутливістю і вразливістю; 2) Поліни як людини з інвалідністю; 3) Поліни та Карла як представників старшого покоління; 4) однокласника Марти Кекса, котрий має проблему із зайвою вагою.

У наявних спробах аналізу інклюзивного потенціалу повісті перевага надається образу Мартиної подруги – жінки старшого віку Поліни, яка після аварії змушена пересуватися на візку. Проте й образ самої Марти дає можливість порушити питання поваги до іншого. У відгуку на твір Г. Улюра називає Марту гіперестензиком – людиною із загостреними відчуттями, надчутливою душею, тому радить при читанні твору брати до уваги те, що «переживання події і власне подія розділені глибокою прірвою надсильних почуттів малої героїні» (Улюра, 2015). Д. Матіяш вдається переконливо передати дорослішання дівчинки. Так, перед нами постає вибудовування взаємин не тільки з тими, хто подобається їй з ким комфортно дружити (однокласниця Капітоліна, Поліна, художник Карл), але й з тими, хто не викликає симпатії (однокласник Денис на прізвище Кекс, котрого Марта не сприймає через зайву вагу) або викликає ревності (Марія, в яку закохується Карл). І складний процес долання власного егоїзму, коли Марта – єдина дитина в родині, що звикла перебувати в центрі уваги своїх батьків, – проходить етап прийняття молодшої дитини, яка має народитися. І, зрештою, приборкування Мартою власних емоцій, контроль за внутрішніми переживаннями. З урахуванням особливостей характеру головної героїні ідеальною постає її дружба з Капітоліною, яка відчуває, коли не слід набридати Марті зі своїм товариством і варто дати їй час побути на самоті.

Найближчою до Марти є Поліна – життєрадісна, кмітлива, розумна жінка, яка, попри інвалідний візок, намагається жити повнокровним життям: «Поліна не схожа на бабусь моїх однокласників. Ніхто з них не фарбує волосся у рудий колір. І не гасає по квартирі в інвалідному кріслі на шаленій швидкості. Бабусі моїх однокласників ходять своїми ногами, але Поліна жвавіша за всіх них, разом взятих» (Матіяш, 2015: 19). Через думки Марти письменниця звертає увагу на проблему інвалідності з двох точок зору: сприйняття проблеми самими неповносправними людьми і погляд на них людей з оточення: «Мені ніколи не спадало на думку: Поліна страждає, що не може ходити. Бо вона весь час задоволена.... Поліна завжди весела, і в неї завжди гарний настрій. І це вона мене підбадьорює, а не я її. Не можу уявити її в депресії... Насправді вона не може більшості

тих речей, які можу я, але ніколи не скаржитися... І ніколи не просить їй допомоги. І я їй не допомагаю» (Матіяш, 2015: 24). Спілкування з Поліною вчить Марту правильного ставлення до людей із особливими потребами: спочатку головна героїня, виходячи із суспільних стереотипів, відчуває жаль до подруги, однак із часом починає розуміти, що Поліна – не жертва, а така сама людина з власним неповторним внутрішнім світом. Образ Поліни, котра пише смс своїм юним подругам, вправно обходиться з інвалідним візком, грає на піаніно і в шахи, слухає Баха і робить те, що бажає, доводить: багато перепон у житті люди створюють самі собі. Хоча авторка й не замовчує об'єктивних труднощів, з якими стикаються люди з інвалідністю в нашій країні: будинок Поліни геть не пристосований для таких, як вона, тому на прогулянку жінка може вибратися тільки з допомогою друзів.

Марта привертає увагу не лише рівними їй довірливими стосунками з батьками, але й не зовсім стандартною, як для підлітка, дружбою з Поліною і Карлом, який колись навчав Мартину маму, а зараз дає уроки малювання самій Марті. Вони обоє значно старші за 12-річну головну героїню, проте дівчинка надає перевагу їхній дружбі перед стосунками з однолітками. На нашу думку, авторка порушила тут важливу соціальну проблему становища людей літнього віку. Через ейджизм – упередженість і дискримінацію людей за віком, яка в Україні є гостроактуальною – такі люди, як Поліна і Карл у реальному житті часто опиняються на маргінесах життя. Образами старших друзів Марти Д. Матіяш переконує читача в тому, що дорослі люди можуть бути цікавими співбесідниками і компаньйонами для молоді, а їхній життєвий досвід, вироблена модель поведінки, реакції на різні ситуації – помічними для тих, хто тільки стоїть на порозі дорослого життя. З точки зору тенденцій розвитку сучасної вітчизняної літератури для дітей та підлітків, присутність образів Поліни і Карла, поряд із образами батьків дівчинки, Марії, виділяє повість Д. Матіяш із низки подібних. Бо, як зазначала М. Кіяновська, «у книжках для дітей, написаних сучасними українськими авторами, зазвичай нема смерті – і навіть старіння, і навіть дорослішання... Зазвичай світ у наших книжках для дітей – це світ без дорослих, острів Небуляндія. Діти виростають, по суті, мало уявляючи собі, як жити, коли закінчиться дитинство» (Кіяновська, 2011). Оскільки серед функцій дитячої літератури є навчальна і виховна, то цей аспект повісті формує в юного читача важливі зв'язки з реальним життям, навчаючи взаємодіяти з людьми різних поколінь.

Однокласник Марти Денис-Кекс – ще один персонаж, образ якого покликаний розбудувати інклюзивну площину повісті. Він скромний, із гарним почуттям гумору, любить тварин і мріє стати біологом. Хлопцеві подобається Марта, тому він намагається догодити їй, ненабридливо ввійти в коло друзів дівчини. Але Денис несимпатичний Марті, бо має надмірну вагу, що й стала причиною його прізвиська. Взаємини з Денисом вчать її залишатися собою і не йти проти власної волі, говорячи «ні». Героїня повісті приходиться до усвідомлення, що в житті доводиться спілкуватися не лише з тими, хто нам подобається, але й треба поважати почуття інших людей, бо, за словами Марії, «хтось не подобається нам, а комусь не подобаємось ми. Колись, можливо, хтось тобі дуже сподобається, а ти йому – ні, він тебе відштовхне, і тобі буде боляче. Кексові теж буде боляче, якщо ти його відштовхнеш. Буде боляче йому і тоді, коли ти то притягуватимеш його, то відштовхуватимеш» (Матіяш, 2015: 203). Проте інклюзивний потенціал, закладений в образі Дениса, знаходить не найбільш вдале вирішення, адже привабливим його в очах Марти роблять не риси характеру чи вчинки, а зовнішні зміни – схуднення внаслідок заняття спортом. На думку В. Чернишенка, таке

сюжетне рішення може сприяти поширенню стереотипу, що причиною зайвою ваги в дітей чи підлітків може бути лише переїдання та небажання займатися фізичними вправами, у той час як такий стан може зумовлюватися медичними причинами (Чернишенко, 2015).

Висновки. Проблема інакшості, індивідуального різноманіття літературних героїв у творах для дітей та підлітків – важливий чинник формування і поширення інклюзивної культури. Повість «Марта з вулиці Святого Миколая» сприяє розумінню того, що будь-яка несхожість людей одне на одного (за психоемоційним станом, станом здоров'я, віком чи зовнішністю – як у героїв твору) не є приводом для стереотипізації, дискримінації чи будь-яких інших негативних проявів, вчить підтримувати різноманітність і поважати право кожної людини на прояви власної індивідуальності, демонструє важливість прийняття та поваги до відмінностей у всіх їх формах. Твір Д. Матіяш не лише не втрачає своєї актуальності, а на тлі повномасштабної війни, коли рівень інакшості зростає через травматизацію, збільшення чисельності представників вразливих категорій (діти-сироти, вимушені переселенці, депортовані особи, жителі окупованих територій та ін.) робить її проблематику як ніколи злободенною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Горбач Н. Паломництво як досвід міжкультурного діалогу в книзі Д. Матіяш «Дорога святого Якова». *Людина в мовному просторі: історична спадщина, проблеми, перспективи розвитку* : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (17–18 травня 2018 р.) : збірник тез / упорядники : І. Глазкова, В. Богдан, Мелітополь : Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні, 2018. С. 43–46.
2. Декларація принципів толерантності. URL: <https://don.kyivcity.gov.ua/files/2014/2/10/Deklaracija-tolerantnosti.pdf>
3. Кіянівська М. Дитяча література в Україні: деякі особливості конструювання життєвих ситуацій. URL: <https://chl.kiev.ua/key/Books/ShowBook/82>
4. Матіяш Д. Марта з вулиці Святого Миколая. Львів : Видавництво Старого Лева, 2015. 240 с.
5. Саламанська декларація про принципи, політику та практичну діяльність у галузі освіти осіб з особливими освітніми порталами та Рамки дій щодо освіти осіб з особливими освітніми потребами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-94#Text
6. Улюра Г. Дорослішати боляче. URL: <http://www.barabooka.com.ua/doroslishati-bolyache/>
7. Чернишенко В. Сферичні підлітки у вакуумі. URL: <https://starylev.com.ua/blogs/sferychni-pidlitky-u-vakuumi>

REFERENCES

1. Horbach N. Palomnytstvo yak dosvid mizhkulturnoho dialohu v knyzi D. Matiyash “Dorooha svyatoho Yakova” [Pilgrimage as an Experience of Intercultural Dialogue in D. Matiyash’s “The Way of St. Jacob”]. *Lyudyna v movnomu prostori: istorychna spadshchyna, problemy, perspektvyvy rozvytku* [The Person in the Linguistic Space: Historical Heritage, Problems, and Prospects for Development] : materialy II Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (17–18 travnya 2018 r.) : zbirnyk tez / uporyadnyky : I. Hlzkova, V. Bohdan. Melitopol : Vydavnychyy budynok Melitopolskoyi miskoyi drukarni, 2018. S. 43–46. [In Ukrainian].
2. Deklaratsiya pryntsyypiv tolerantnosti [Declaration of Principles of Tolerance]. URL: <https://don.kyivcity.gov.ua/files/2014/2/10/Deklaracija-tolerantnosti.pdf>
3. Kiyanovska M. Dytyacha literatura v Ukrayini: deyakі osoblyvosti konstruyuvannya zhyttyevykh sytuatsiy [Children’s Literature in Ukraine: Some Peculiarities of Constructing Life Situations]. URL: <https://chl.kiev.ua/key/Books/ShowBook/82>. [In Ukrainian].
4. Matiyash D. Marta z vulytsi Svyatoho Mykolaya [Martha from St. Nicholas Street]. Lviv : Vydavnytstvo Staroho Leva, 2015. 240 s. [In Ukrainian].

5. Salamanska deklaratsiya pro pryntsyphu, polityku ta praktychnu diyalnist u haluzi osvity osib z osoblyvymy osvitnimy portalamy ta Ramky diy shchodo osvity osib z osoblyvymy osvitnimy potrebamy [The Salamanca Declaration on Principles, Policies and Practices in the Field of Education for Persons with Special Educational Needs and the Framework for Action on Education for Persons with Special Educational Needs]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-94#Text. [In Ukrainian].

6. Ulyura H. Doroslishaty bolyache [Growing up hurts]. URL: <http://www.barabooka.com.ua/doroslishati-bolyache/> 7. [In Ukrainian].

7. Chernyshenko V. Sferychni pidlitky u vakuumi [Spherical teenagers in a vacuum]. URL: <https://starylev.com.ua/blogs/sferychni-pidlitky-u-vakuumi>. [In Ukrainian].